

УДК 069.5:7.027.1.031.2(=512.1:4–11):378.4(477.54–25)

**КОЛЕКЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КАМ'ЯНОЇ
СКУЛЬПТУРИ ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА****COLLECTION OF MEDIEVAL STONE SCULPTURE
OF V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY****Харламова А. О.,**аспірантка кафедри історіографії,
джерелознавства та археології Харківського
національного університету ім. В. Н. Каразіна,
науковий співробітник Музею археології ХНУ
ім. В. Н. Каразіна (Харків, Україна), e-mail:
lastivka.19@ukr.net**Kharlamova A. O.,**postgraduate student of the Department of
Historiography, Source Studies and Archeology
Kharkiv National University named after
V. N. Karazin, Researcher of the Museum of
Archeology of the V. N. Karazin KhNU
(Kharkiv, Ukraine), e-mail: lastivka.19@ukr.net

Надається коротка характеристика колекції середньовічної кам'яної скульптури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також розглядаються питання походження окремих статуй і час їх надходження до музейних фондів. Автор приходить до висновку, що більшість середньовічних статуй з колекції Харківського університету місцеві і походять з території колишньої Харківської губернії. Формування колекції середньовічної кам'яної скульптури почалося ще в XIX ст., а найбільш активно музейні фонди університету поповнювалися зразками середньовічної кам'яної скульптури на початку XX ст.

Ключові слова: археологія, музейна колекція, музейні фонди, кам'яна скульптура, тюрки, половці.

The article provides a brief characteristic of collections of medieval stone sculpture of V. N. Karazin Kharkiv National University, and also discusses the origin of particular statues and the time of their admission to the Museum funds. The author comes to the conclusion that most medieval statues from the Kharkiv University's collection of local and originate from the territory of the former Kharkiv province. The formation of the collection of medieval stone sculptures began in the nineteenth century, and the most active of the Museum funds were replenished by the examples of medieval stone sculpture in the early twentieth century.

Keywords: archaeology, Museum collection, Museum funds, stone sculpture, Turks, Cumans.

Мета статті – коротко охарактеризувати колекцію середньовічних кам'яних статуй Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, визначити шляхи формування колекції, а також дослідити походження окремих статуй.

Середньовічна тюркська кам'яна скульптура тісно пов'язана з культом предків. Як правило, статуї встановлювалися на курганах обличчям на схід [9, с. 102], в руках їх обов'язково зображувалася поминальна посудина. На думку деяких дослідників, це було необхідно для того, щоб під час поминок, коли родичі і друзі небіжчика влаштовували для нього поминальний бенкет, він сам був ніби присутній при цьому, бенкетував разом із усіма [7, с. 36]. Посудину вважають також «вмістилищем» душі померлого.

На початку 1970–х років С. О. Плетньова досить ретельно описала статуї із зібрання Харківського

університету, внесла їх до каталогу та замальувала окремі з них. У подальшому для позначення статуй ми будемо користуватися для зручності саме нумерацією за каталогом С. О. Плетньової [10, с. 92].

Станом на сьогодні колекція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна налічує 28 зразків середньовічної кам'яної скульптури, в тому числі як цілих статуй різного ступеня збереженості, так і окремих фрагментів. 27 статуй та їх уламків встановлені перед входом до Музею природи ХНУ імені В. Н. Каразіна на вул. Трінклера, 8. Голова ще однієї скульптури знаходиться у вітрині в експозиційному залі Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, який знаходиться в будівлі головного корпусу університету на площі Свободи, 4.

Усі статуї з колекції Харківського університету імені В. Н. Каразіна виготовлені з піщаника сірого кольору. З 18 статуй та їх уламків, які дають змогу визначити позу статуї, 15 – сидячі, зображені без полів одягу, і лише 3 зображені стоячими, у каптанах з довгими полами. За типологією С. О. Плетньової, з 15 статуй, тип яких визначений, 10 відносяться до типу VA (кругла сидяча скульптура призматичного абрису), дві – до типу IIIA (кругла стояча скульптура призматичного абрису), одна – до типу IIIB (кругла стояча скульптура з плечами на рівні підборіддя), одна – до типу II (верх статуї – об'ємна скульптура, низ виконаний барельєфом) і ще одна – до типу VII (стелоподібна скульптура) [10, с. 61]. Стосовно етнічної приналежності статуй, типи II–V більшість дослідників традиційно пов'язують з половцями і датує XI–XIII ст., тип VII, можливо, пов'язаний з іншим тюркським етносом (4), і датується дещо пізнішим часом [10, с. 61].

З 20 статуй, які дають можливість визначити стать скульптури, переважна більшість (15 статуй) – зображення чоловіків. На усіх чоловічих статуях зображений шолом чи шапка сфероконічної форми (шолом I за типологією С. О. Плетньової) [10, с. 65]. На більшості чоловічих статуй розрізняється зачіска у вигляді трьох кіс (тип I за С. О. Плетньовою) [10, с. 33]. На трьох статуях збереглося зображення нагрудних ременів і блях типу I (круглі бляхи з ременями, два з яких перекинуті через плечі і два ідуть під пахвами), на одній – нагрудних ременів і блях типу III, від яких донизу відходять поперечні ремінці [10, с. 25–26]. На двох жіночих статуях, які порівняно непогано збереглися, зображений капелюх IV (високий конусоподібний капелюх з валиком, який злегка опускається на лоб і піднятий на потилиці) [10, с. 38–39], так звані «роги», тобто рубчасті напівкола, які обрамляють обличчя статуї), по дві виті «гривни» на шиї і намисто I (намисто з однакових крупних ромбічних підвісок) [10, с. 45]. На трьох чоловічих і одній жіночій статуї збереглися зображення повздовжніх і поперечних нарукавних нашивок. Три такі статуї – сидячі, поза ще однієї статуї не визначається. На п'яти порівняно добре збережених чоловічих та жіночих статуях біля пояса зустрічається зображення ножів та/або

гаманців, в одному випадку зображена нагайка. Зображень предметів озброєння немає.

Складним є питання початкового місцезнаходження статуй з колекції університету. Протягом XVIII–XIX ст., а можливо, й раніше, середньовічні кам'яні статуї перевозилися з місця на місце, іноді на значні відстані. Часто поміщики встановлювали статуї у своїх садах для естетичного задоволення. Так, в с. Основа, за свідченням власника, відставного полковника Андрія Валеріановича Квітки, статуї були привезені ним з Катеринославської губернії [2, с. 12]. Про початкове місцезнаходження баб сказати теж не можна практично нічого, адже селяни могли самі встановлювати їх на кургани, як у випадку зі статуєю біля с. Савинці, вірячи у надприродні можливості статуї [2, с. 44–45].

У 1807 році при Харківському університеті був створений кабінет старожитностей. Однак формування колекції середньовічної кам'яної скульптури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна розпочалося, вочевидь, з другої половини XIX ст. На жаль, які саме статуї стали основою колекції, сьогодні встановити дуже складно. Г. С. Чиріков у 1879 р. вказував, що на дворі головних університетських споруд у Харкові, при музеї витончених мистецтв, знаходяться шість кам'яних статуй. Вони зняті з курганів не Харківської губернії, а Новоросійського краю, звідки вони потрапили у двір губернаторського будинку в Катеринославі. На початку 1860–х років рада університету доручила професору І. Ф. Леваковському передати катеринославському губернатору О. К. Сіверсу прохання про передачу баб університету, який те прохання задовольнив [11, с. 15–16].

О. І. Кельсієв з метою вивчення стародавньої кам'яної скульптури у 1881 р. побував у Харкові та його околицях. Він повідомляв, що харківські статуї на той час перебували у власності університету [6, с. 76]. Під час своєї поїздки О. І. Кельсієв взяв із собою талановитого художника Гарденіна, який займався замальовками статуй. До своєї доповіді на V Археологічному з'їзді Кельсієв додав два малюнки чудової якості, які зображують чоловічу і жіночу статуї половецького часу, однак відомостей, з яких саме статуї були зроблені замальовки, немає. Скоріше за все, це був певний збірний образ кам'яних статуй, які траплялися досліднику, і малюнки були скопійовані з кількох скульптур. Про це свідчить той факт, що нагрудні реміні та бляхи чоловічої статуї, замальовані Гарденіним, дуже схожі на нагрудні реміні і бляхи статуї №683 за каталогом С. О. Плетнєвої [10, с. 92]. Імовірно, дана статуя на той час уже перебувала у власності університетського музею.

Варто зазначити, що протягом XIX ст. археологічна колекція музею поповнювалася дуже повільно і безсистемно. Однак на початку XX ст. ситуація змінюється у зв'язку з підготовкою і проведенням XII Археологічного з'їзду у Харкові [5, с. 104].

Скоріше за все, більшість вищеописаних статуй були привезені до університетського музею на

початку XX ст., коли почався збір і зосередження кам'яної скульптури у музеях, приурочені до проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові. Д. І. Багалій, коментуючи складення археологічної карти Харківської губернії, зазначав, що облік кам'яних баб зробить можливим сконцентрувати статуї в музеї при університеті [1, с. 188]. Також зберігся документ від 27 січня 1902 р., за яким жителі с. Савинці (сучасне село Балаклійського району Харківської області) не дають згоди на перевезення до Музею старожитностей Харківського імператорського університету кам'яної баби, яка знаходиться на землях сільського товариства, мотивуючи це тим, що баба і для їхнього товариства є цінною пам'яткою старовини [8, с. 190].

Важливі дані щодо половецької скульптури на території басейну середньої течії Сіверського Дінця містяться в опису до археологічної карти Харківської губернії, укладеної Д. І. Багалієм [2]. Інформаторам на місцях розсилалася анкета, де потрібно було вказати точне місцезнаходження статуї, лежить вона чи встановлена вертикально, описати можливі пошкодження, вказати висоту статуї, її характерні особливості, матеріал, з якого вона виготовлена, а також стать зображеної людини. Д. І. Багалій зазначав, що відомості про кам'яних баб на території Харківської губернії зібрані Харківським статистичним комітетом у 1883 році [1, с. 187].

Отримані свідчення у більшості випадків виявились дуже розпливчасті і неточні. Цьому, вочевидь, сприяла нестача у інформаторів як знань, так і інтересу до половецької скульптури. Наприклад, у випадку зі статуєю біля с. Чорногорівка сказано, що вона зображена з гостроконечною шапкою на голові і потрійною косою ззаду, і тут же говориться, що вона жіноча [2, с. 46].

Що характерно, в описі до археологічної карти Харківської губернії ті статуї, які знаходилися у Харкові, описані набагато ретельніше за інші. Завдяки цьому вдалося встановити, що статуя №682 за каталогом С. О. Плетнєвої на початку XX ст. перебувала у дворі спадкоємців Бутових по Білгородській вулиці, №12, всередині двору. Про неї сказано, що статуя перебуває у сидячому стані, не має ні носа, ні вух, ні ніг, обличчя тонко прокреслене, на голові шапка у вигляді татарської ярмолки. Висота статуї 1,5 аршина. Фігура сидить на пні і тримає руки на животі, на плечах ремінний орнамент з двома округлими бляхами на грудях, ззаду коса від голови до поперека. Колір каменю синюватий, статуя чоловічої статі, з правого боку на стегні зображений ніж і гаманець [2, с. 9].

Статуя №682 виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника, вкопана по коліна в землю. Чоловіча, сидяча, відноситься до типу VA. Під час підготовки до відкриття нової експозиційної зали музею статуя була викопана задля виготовлення її точної копії. Завдяки цьому вдалося з'ясувати, що розміри скульптури складають 1,5x0,53x0,35 м. На голові статуї зображена сфероконічна

орнаментована шапка чи шолом, ззаду коси І. На грудях зображені орнаментовані ремені і бляхи І. На плечах і руках вишивки галунів. В руках статуя тримає посудину зі злегка виділеним вінцем. На статуї зображений пояс із бляшками і круглими пряжками на боках. Справа на поясі гаманець і ніж [10, с. 92]. На ногах зображені невисокі чобітки, халявки яких за допомогою ременів підв'язані до пояса. Обличчя з Т-подібними бровами і носом, хоча ніс статуї виражений нечітко, як і зображення вух.

Можна припустити, що у цей час до Харківського університету були звезені ті кам'яні баби, які на початку ХХ ст. знаходилися у самому місті, а також у селах та містечках неподалік від Харкова.

Ще одна статуя (№675 за каталогом С. О. Плетнєвої), можливо, була привезена з с. Охоче Нововодолазького району Харківської області. Про неї сказано, що статуя до половини вкопана в землю, не має правої руки. На голові пов'язка у вигляді шапки, руки розташовані уздовж тулуба, камінь сірий типу кругляка, жіночої статі. Висота 1 аршин 4 вершки над рівнем землі [2, с. 33].

Статуя №675 виготовлена з дрібнозернистого піщаника з крупними домішками, сильно вивітрена. Збереглася лише верхня частина статуї – до стегон. Скульптура чоловіча, можливо, сидяча, відноситься до типу VA. Розміри: 1x0,4x0,31 м. На голові статуї зображений шолом І, ззаду коси І. На грудях ромбоподібні бляхи і ремені. В руках статуя тримає посудину [10, с. 92]. Висновок про жіночу стать скульптури був зроблений, скоріше за все, завдяки зображенню трьох кіс на спині статуї. Характерною особливістю даної статуї є відсутність лівої руки.

Скоріше за все, до зібрання Харківського університету потрапили також дві статуї, які на початку ХХ ст. знаходилися в передмісті Харкова Основі (зараз це територія міста), де вони лежали в парку відставного полковника Андрія Валеріановича Квітки. Про них сказано, що у однієї баби відбито внизу кілька невеликих шматків, від іншої збереглася лише верхня частина. Подобиці і тієї, і іншої баби не розрізняються. Висота однієї статуї – 2 аршина 3 вершка, іншої – 1 аршин 5 вершків. Фігури представлені стоячими. У однієї баби руки відбиті, а інша тримає руки на животі і видно, що чоловічої статі. Ці баби привезені власником з Катеринославської губернії [2, с. 12]. Про дві статуї в Основі, чоловічу і жіночу, в яких волоси були заплетені в косу, згадує і Г. С. Чиріков [11, с. 13].

На жаль, з упевненістю ототожнити з цим описом конкретні статуї з колекції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна неможливо.

Цікавим є походження статуї №686 за каталогом С. О. Плетнєвої. Про неї згадує пруський чиновник, економіст, барон Август фон Гакстгаузен, який у 1843 р. направлявся з Харкова до Чугуєва, щоб познайомитися з військовими

поселеннями [3, с. 435]. На чотирнадцятій версті дороги, в селі Рогані (сучасне село міського типу Харківського району), його увагу привернула стародавня статуя на кургані – баба. Він вийшов з екіпажу, замалював і обстежив статую. За його описом, статуя на кічка футів була заглиблена в землю і на 5 футів піднімалася над нею. Вона стояла на краю пагорба. Статуя зображувала оголеного чоловіка з тісно облягаючим ковпаком на голові, що спадав на спину до середини плечей. Жодних прикрас на скульптурі не було, крім коміра, злегка позначеного навколо шиї. У руках статуя тримала вазу на рівні живота. Нижче шиї, в середині грудей і трохи вище землі, між ніг, були просвердлені два отвори, приблизно на один дюйм глибиною. Голова статуї була окреслена, нижня частина обличчя доволі широка. Статуя мала видимі сліди червоної фарби. В обличчі статуї, за свідченням мандрівника, не було нічого монгольського [13, р. 81]¹. До опису додавався малюнок, виконаний доволі примітивно і схематично. Очевидно, даний малюнок був зроблений набагато пізніше, в основному за словесним описом.

Під час укладення археологічної карти Харківської губернії до XII Археологічного з'їзду в Харкові у 1902 р. вказано, що за 5 верст від Рогані, у бік Харкова, направо, в степу на кургані, за 60 сажнів від великої дороги стояла статуя, але в 1901 р. вона була вивезена поміщиком М. В. Шидловським до Воронежської губернії. Приблизний опис статуї: вона ціла, висотою приблизно 2,5 аршина, стояча, руки тримає складеними біля живота, білого кольору, жіночої статі [2, с. 12].

Можливо, в останньому випадку інформатори помилилися, і до Воронежської губернії була вивезена інша статуя з Рогані, яка, за свідченням Г. С. Чирікова, знаходилася у дворі поміщика Шидловського [11, с. 13], а дана статуя потрапила до університетського музею. Вищезазначеним описом відповідає статуя №686 за каталогом С. О. Плетнєвої із колекції Музею археології ХНУ. Вона виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника, поверхня вивітрена. Статуя жіноча, сидяча, відноситься до типу VA за типологією С. О. Плетнєвої. Розміри скульптури: 1,76x0,6x0,42 см. На голові статуї зображений капелюх IV, обличчя обрамлене так званими «рогами», у вухах знаходяться кільцеподібні сережки. На шиї зображені дві виті «гривни» і намисто І, яке Гакстгаузен міг прийняти за комір. В руках у статуї посудина, справа на поясі висить гаманець [10, с. 92]. Висновок про те, що статуя оголена, Гакстгаузен міг зробити, тому що статуя зображена без полів одягу, однак чітко виділені ноги в обтягуючих штанах. Груди статуї виражені досить нечітко, тому дослідник цілком міг прийняти її за зображення чоловіка.

Важливою ознакою, яка дозволяє ототожнити її з описом, є два отвори, пробиті у ній – один в

¹ Висловлюю подяку за надані матеріали директору Чугуївського художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна Світлани Іванівні Бучастій.

районі пупка, інший між ногами. На замальовці С. О. Плетнєвої ці отвори не позначені. Мабуть, дослідниця не визнала за потрібне передавати дані отвори, оскільки вони пророблені явно пізніше за час виготовлення статуї, однак вживу вони відразу впадають у вічі.

Дві статуї (можливо, №688 і №691 за каталогом С. О. Плетнєвої) на початку ХХ ст. знаходилися в слободі Огульцях (сучасне с. Огульці Валківського району Харківської області), в саду, що належав спадкоємцям померлого селянина Михайла Петровича Певного, де стояли обличчям на південь, на відстані 12 саженів одна від одної. Про них сказано, що статуї цілі, тільки з пошкодженням у однієї правої ноги, правого вуха і носа, а в іншій відбита борода, у обох руки зображені біля живота, одна з них чоловічої, інша – жіночої статуї [2, с. 87–88].

Статуя №688 виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника, сильно вивітрена, розміром 1,6x0,64x0,34, до колін вкопана в землю. Скульптура жіноча, сидяча, відноситься до типу VА. На голові зображений капелюх IV, обличчя обрамляють так звані «роги», на шії помітні залишки намиста I і дві виті «гривни». Груді зображені із сосками. На руках помітна вишивка чи обшивка галуном, на зап'ястях манжети, на поясі справа ніж [10, с. 92]. Характерною особливістю даної статуї є пошкодження нижньої частини обличчя і лівого вуха.

Статуя №691 виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника, поверхня її вивітрена. Статуя чоловіча, стояча, відносить до типу IIIА. Розміри скульптури: 1,38x0,57x0,4 м. На голові статуї зображений сфероконічний шолом чи шапка, ззаду знаходяться коси I. Груді майже жіночі. На руках скульптури видно манжети, поділ обшитий смугою. В руках статуя тримає посудину [10, с. 92]. Характерна особливість цієї статуї – відбите підборіддя, що відразу впадає у вічі і дозволяє ототожнити її зі скульптурою, що знаходилася в с. Огульці.

З Огульців були до Харківського університету були привезені ще дві статуї – чоловіча і жіноча. Їх фото розміщені в газеті за 1929 рік: це статуї №680 і №690 за каталогом С. О. Плетнєвої. Статуя №680 виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника. На даний час вкопана в землю по груді. Чоловіча. Розміри: 0,8x0,52x0,3 м. На голові зображений сфероконічний шолом чи шапка, ззаду коси I. На статуї зображені нагрудні бляхи і реміні I, плечі і рукави обшиті широким галуном. Статуя №690 виготовлена з сірого дрібнозернистого піщаника, сильно вивітрена, ноги вкопані в землю. Жіноча, стояча, відноситься до типу II, має розміри 1,1x0,5x0,32 м. На голові статуї зображені «роги», в руках вона тримає посудину. Капелюх статуї відбитий [10, с. 92].

З метою встановлення зв'язку між статуями, які стоять на вершинах курганів і підкурганними похованнями, В. О. Городцов розкопав кілька курганів на території колишнього Ізюмського та Бахмутського повітів Харківської губернії.

Дослідник зазначав, що статуї з цих курганів були перевезені до Харківського університету. Однак наявні на сьогодні статуї не відповідають опису статуї В. О. Городцовим. Скоріше за все, найбільш цікаві і найкраще збережені статуї були вивезені до Москви, адже колекція ГІМ і зараз включає окремі скульптури, які походять з колишніх Ізюмського та Бахмутського повітів.

У період підготовки та проведення ХІІ Археологічного з'їзду, вочевидь, була сформована основна частина колекції середньовічної кам'яної скульптури музею Харківського університету. У подальшому вона якщо і поповнювалася, то епізодично. Свідчення про це поки що не знайдені. Протягом громадянської війни 1917–1920-х рр. музей Харківського університету пережив важкі втрати, однак на кам'яній скульптурі це практично не відбилося. Відомо, що у 1929 році існувала ціла алея кам'яних баб біля будівлі музею. Після Великої вітчизняної війни 1941–45 рр., музей Харківського університету довелося створювати заново. У повоєнний період музей володів 29 кам'яними статуями та їх фрагментами [5, с. 107]. Це в цілому відповідає сучасному стану речей, якщо враховувати ще і скіфську скульптуру.

З другої половини ХХ ст. почалося вивчення колекції. Так, на початку 1960-х рр. три статуї (№№ 682, 683 та 685 за каталогом С. О. Плетнєвої) були замальовані В. К. Міхеєвим та опубліковані в монографії «Древности Северского Донца» [12, с. 323–324, рис. 130, 131]. На початку 1970-х рр., як було уже зауважено, більшість статуй описала та внесла до свого каталогу С. О. Плетнєва. У наш час вивчення колекції середньовічної кам'яної скульптури продовжується.

Таким чином, завдяки вивченню архівних даних вдалося встановити походження окремих половецьких кам'яних статуй із колекції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та встановити, що найбільш активно музейні фонди поповнювалися зразками половецької кам'яної скульптури на початку ХХ ст. Наразі триває активна робота з подальшого вивчення, опису, паспортизації та систематизації статуї.

Список використаних джерел

1. Багалеї, ДИ., 1902. 'Об археологической карте Харьковской губернии', *Известия XII Археологического съезда в Харькове*, Харьков, с.187–189.
2. Багалеї, ДИ., 1905. 'Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии', *Труды XII Археологического съезда в Харькове*, Москва, Т.1, с.1–92.
3. Гакстгаузен, Август фон, 1869. 'Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России', *Пер. с нем. Л. И. Рагозина*, Москва, Т.1, 512 с.
4. Гераськова, ЛС., 1991. 'Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи', Київ: *Наукова думка*, 130 с.
5. Зайцев, БП., 1992. 'Археологический музей Харьковского университета', *Вестник Харьковского университета*, №362, с.103–110.
6. Кельсиев, АИ., 1887. 'О каменных бабах', *Труды V Археологического съезда в Тифлисе*, Москва, Т.1, с.76–80.

7. Кызласов, ЛР., 1964. 'О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей', *Советская археология*, №2, с.27–39.
8. Михеев, ВК., 2004. 'Двенадцатый археологический съезд в Харькове (к 100-летию юбилею)', *Хазарский альманах*, Т.2, Киев–Харьков–Москва, с.187–193.
9. Плано Карпини, Д. дель, 1957. 'История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны', под ред. Н. П. Шастиной, Москва: Географгиз, 270 с.
10. Плетнева, СА., 1974. 'Половецкие каменные изваяния', *Свод археологических источников*, Москва, Вып. Е4–2, с.50–96.
11. Чириков, ГС., 1902. 'Каменные бабы в Харьковской губернии', *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда*, Харьков, Т.1, с.159–175.
12. Шрамко, БА., 1962. 'Древности Северского Донца', Харьков: Изд-во ХГУ, 404 с.
13. Haxthausen, August von, Farie, Robert, 1856. 'The Russian Empire, its people, institutions and resources', London, Vol.2, 464 p.

References

1. Bagalej, DI., 1902. 'Ob arheologicheskoy karte Har'kovskoj gubernii (On the archaeological map of the Kharkov province)', *Izvestija XII Arheologicheskogo s#ezda v Har'kove*, Har'kov, s.187–189.
2. Bagalej, DI., 1905. 'Ob#jasnitel'nyj tekst k Arheologicheskoy karte Har'kovskoj gubernii (Explanatory text to the Archaeological Map of the Kharkov Province)', *Trudy XII Arheologicheskogo s#ezda v Har'kove*, Moskva, T.1, s.1–92.
3. Gakstgauzen, Avgust fon, 1869. 'Issledovanija vnutrennih otoshnenij narodnoj zhizni i v osobennosti sel'skih uchrezhdenij Rossii (Studies of the internal relations of national life and especially rural institutions of Russia)', *Per. s nem. L. I. Ragozina*, Moskva, T.1, 512 s.
4. Geras'kova, LS., 1991. 'Skul'ptura sere#n'ovichnyh kochovykiv stepiv Shidnoi' Jevropy (Sculpture of medieval nomads in the steppes of Eastern Europe)', Kyi'v: *Naukova dumka*, 130 s.
5. Zajcev, BP., 1992. 'Arheologicheskij muzej Har'kovskogo universiteta (Archaeological Museum of Kharkiv University)', *Vestnik Har'kovskogo universiteta*, №362, s.103–110.
6. Kel'siev, AI., 1887. 'O kamennyh babah (About stone broads)', *Trudy V Arheologicheskogo s#ezda v Tiflise*, Moskva, T.1, s.76–80.
7. Kyzlasov, LR., 1964. 'O naznachenii drevnetjurkskih kamennyh izvajanij, izobrazhajushhih ljudej (On the appointment of ancient Turkic stone sculptures depicting people)', *Sovetskaja arheologija*, №2, s.27–39.
8. Miheev, VK., 2004. 'Dvenadcatyj arheologicheskij s#ezd v Har'kove (k 100-letnemu jubileju) (Twelfth Archaeological Congress in Kharkov (for the 100th anniversary))', *Hazarский альманах*, Т.2, Киев–Хар'ков–Москва, с.187–193.
9. Plano Karpini, D. del', 1957. 'Istorija mongolov. Rubruk G. de. Puteshestvie v vostochnye strany (The history of the Mongols. Rubruk G. de. Journey to eastern countries)', под ред. Н. П. Шастиной, Москва: Географгиз, 270 с.
10. Pletneva, SA., 1974. 'Poloveckie kamennye izvajanija (Polovtsian stone sculptures)', *Svod arheologicheskikh istochnikov*, Moskva, Vyp. E4–2, s.50–96.
11. Chirikov, GS., 1902. 'Kamennye baby v Har'kovskoj gubernii (Stone women in the Kharkov province)', *Trudy Har'kovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustrojstvu XII arheologicheskogo s#ezda*, Har'kov, T.1, s.159–175.
12. Shramko, BA., 1962. 'Drevnosti Severskogo Donca (Antiquities of the Seversky Donets)', Har'kov: *Izd-vo HGU*, 404 s.
13. Haxthausen, August von, Farie, Robert, 1856. 'The Russian Empire, its people, institutions and resources', London, Vol.2, 464 p.

* * *